

Jaroslav Achab Haidler

GRADA®

ŽIDOVSKÉ
HŘBITOVY
A
POHŘBÍVÁNÍ

Jaroslav Achab Haidler

ŽIDOVSKÉ
HŘBITOVY
A
POHŘBÍVÁNÍ

Grada Publishing

Poděkování rodičům, Pavlovi, Jiřímu a Kochavi

Jaroslav Achab Haidler

ŽIDOVSKÉ HŘBITOVY A POHŘBÍVÁNÍ

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, Praha 7

obchod@grada.cz

www.grada.cz

tel.: +420 234 264 401

jako svou 7174. publikaci

Odpovědná redaktorka Eva Škrabalová

Grafická úprava a sazba Martin Dubský

Jazyková korektura Martina Mojzesová

Fotografie na obálce Jindřich Buxbaum

Fotografie v textu autor, pokud není uvedeno jinak

Počet stran 192

První vydání, Praha 2019

Vytiskla tiskárna TISK CENTRUM s.r.o.

© Grada Publishing, a.s., 2019

Cover Design © Grada Publishing, a.s., 2019

ISBN 978-80-271-2734-4 (ePub)

ISBN 978-80-271-2733-7 (pdf)

ISBN 978-80-271-0261-7 (print)

OBSAH

ÚVOD

7

I. DOMY

17

II. KAMENY

43

III. TEXT

59

IV. SYMBOL

105

V. POHŘEB

123

VI. HŘBITOVY

143

VII. ČLOVĚK

165

MAPA HŘBITOVŮ

190

O AUTOROVĚ

192

ÚVOD

Sedíte. Často v noci a ještě častěji v trnkách, hloží a další šepleti. Prsty se ve svitu čelovky jemně dotýkají kamene. Občas, pokud jste je tam nevrátili už za světla, se musí zabořit i do hlíny. Musí, protože zbytek krásy se totiž rýmuje ještě i tam. Pod úrovní zeminy.

Celý týden pak cítíte loudavé nehojení záděr, sbíráte klíšťata a škrábete si pozdravy od mravenců a kopřiv. S vědomím, že jsou právě odtamtud. *Z domů života*, kde jste se tak skvěle stýkali se smrtí. A nepovolíte. Proč? Je tam pro nás vzkaz.

Spolehlivě tušíte, ze zkušenosti i pouhou logikou, že muselo existovat *něco* jako abecední seznam nejvhodnějších veršů, jimiž lze nebožtíka pozdravit, připomenout a maličko oslavit. Dokazují to nejen první badatelské soupisy hebrejských epitafů z přelomu devatenáctého a dvacátého století, ale mimoděk i Talmud a také nejrůznější přímluvy za nemocné. Za uzdravení se často prosilo vhodnými verši nebo dokonce celými pasážemi, jejichž počáteční znaky nakonec jako *kryptogram* poskládaly celé synagogální jméno nemocného.

Už víme, že ty nejkvětnatější epitafy se na macejvách lidu Jisroele objevují až na výjimky teprve s nástupem baroka, aby tam pak jako svébytný – téměř literární – útvar setrvaly do konce 19. století, někdy (například na Slovensku, Ukrajině a v Polsku) až do bezprostředního nástupu Velké zkázy.

Dny a noci pak prosedíte nad matrikami, nad pořázenými fotkami a poznámkami a samozřejmě víte,

že o ta slova nikdo nestojí, že by pro muzea, archivy a vědce stačilo jen zaznamenat jméno nebožtíka, jeho rodičů, jeho synagogální funkci a datum úmrtí. Nepovolíte. Kvůli tomu vzkazu a také kvůli těm, co si dali práci ho do kamene zaznamenat.

Přesto se s tím vším na dlani domnívám, že z mnoha důvodů je potřeba zachovat nejen genealogické *telefonní seznamy*, ale každý použitelný znak. Nejen proto, že jsme se během Velkého zla na židovském světě provinili dost, anebo proto, že ty vzkazy zdaleka nepatří Židům. Ale i proto, že ze stejných písmen byly poskládány veškeré vesmíry, v nichž má lidská bytost jedinečnou šanci i výjimečný úkol – zlepšovat je a napravovat. A nemusí to být zrovna ve filmu, v parlamentu nebo na kříži. Nějaký ten křížek si přece neseme každý. Spolu s pohnutkami, talenty a sny. A jakýkoli dobrý úmysl má sílu tyto vesmíry poupravit. I kdyby to bylo jen obyčejným štrúdlím, který upeču pro rodinu.

Ostatně ty *vzkazy* mají se štrúdlím hodně společného. Každý štrúdl je jedinečný. Stejně jako my. Podle tóry je každá lidská bytost samostatným vesmírem. V očích *Universa* totiž nikdo není pouhý komparsista. Moc dobře to ví každý novoroďič. Později podle toho, kam klubíčko životního vlákna sami zakutálíme, se komparsisty stáváme. Komparsisty pragmatismu.

Touha dobýt svět, vymyslet symfonii, všelék anebo královskou zahradu hasne, důležitější začíná být krajíc, léky na naše bolístky, tušení, že nitka není nekonečná. Dostaví se první pocit hořkosti, první poukazování: „*Druzí to dělají taky!*“ Dnešek tomu říkává vyhoření anebo *krize nějakého věku*. Tóra je přísnější. Mluví o mrtvých zaživa.

Co na tom, že vedle těch výjimečných čtete samozřejmě také už potisící několik víceméně komparsních obrátů? I ty jsou tesány pozůstalými a občinou v naprosté úctě ke konkrétnímu člověku. A také v úctě, která je nám dnešním neuvěřitelně na obtíž. V úctě ke smrti, která je kusem života. Vytěšňujeme ji daleko od sebe, od silikonového vyhlazování vrásek se desícih hvězd přes posmutnělé příběhy stáří odloženého do různých LDN až po pohřby bez přítomnosti člověka anebo lisování popela našich blízkých do vkusného drahokamu. Právě ten vzkaz – byl to člověk se vším dobrým i nedobrym – čtu rád i potisící. Každý štrůdl má svůj příběh, a dotknout se příběhu za to stojí. Zbohatneš, poznáš, prohloubíš se...

Kdo nabyde poznání tóry, nabyde nejen slušné pověsti,
ale jako by získal celý budoucí svět... A tento zde uložený
neměl snad ani jedinou odpudivou vlastnost,
která by znehodnotila
jeho obrovské Poznání. A nejen poznání, ale i skutky, které
pro šíření Písma vykonal. Má vůbec smysl snažit se vypočítat
vše, čím ho vychválit? Na to je tenhle náhrobní kámen
tuze maličký. Tobě bylo daleko příjemnější
sklízet ovoce laskavosti,
kterou jsi kolem sebe rozséval jako svaté Hospodinu
v rameni vztaženém... Už tvůj otec Efrajim
pečlivě ostříhal slovo
Sladkého Požehnaného, a ani ty, jeho synu, Kalonym,
jsi neuhnul od stezky vyšlapané otcovskou patou.
Nyní ses povzněl až vysoko na Výsosti,
aby tě tam uvedli mezi
všechny svaté oddělené, spolu s nimiž přijmeš svoji odměnu.
A protože jsi i svým potomkům odkázal
cestu Ryzích upřímných,
Nejvyšší zbuduje tvůj nový stánek vysoko na Nebesích.
Tam se také
po veškeré vyprahlosti světa konečně nasytíš.
Tam už od pravice tvé žádný porýv ani bouře
zasloužené blaho neodvanou...

Slyšíme všechno. Poznání nejsou vědomosti, ale skutky. Studovat Písmo znamená uskutečňovat ho. Samozřejmě, že by se skutky vypočítat daly, ale větší radost je užívat jejich ovoce. Ne tam na druhé straně, ale při jejich konání. Nepracujeme systémem *okénko dobrých skutků*, konáme pro ostatní.

Dokonce ani rozsévání zasvěcených *skutečností v rameni vztaženém* není patetickou metaforou, ale jasným odkazem na události okolo východu z Micrajim. Kalonymos, Kalman a později i Mr. Coleman z Brooklynu – to je pradávna vzpomínka na španělské období arabsko-židovského rozkvětu humanity z dob, než si katolická Veličenstva usmyslila vycedit ze „svých“ Židů dostatek zlata na provoz říše. *Kalos nomos* totiž znamená Nositel Dobrého jména.

A protože pan Kalonymos slušně vychoval své potomky, bude mít v Edenu svůj důstojný stánek

moudrého patriarchy. Pro porozumění, že *poryv* je strádání a nemoc, *bouře* zase válka a nepokoj, musíme hlouběji do tradice. A proč zrovinka *pravice*? Jednak pravička je stranou *tvého srdce* a pak *v rameni vztaženém a pravicí silnou* konal a koná sám Všemohoucí.

Miloval tóru a ty, kdo ji vyučují,
po všechny své dny na této zemi
a díky tomu až do chvíle své Proměny nikdy neztratil pel
bezúhonnosti. Krom toho dokázal velebit
Vznešeného příjemným
hlasem během veřejných modliteb. A ještě jako mladíček
se začal podrobně zajímat o otázky obřizky, aby pak tento
Pokyn mohl svědomitě vykonávat. Pamatoval také na chudé
a jeho snahou bylo pečovat o všechny v zoufalství.
Podporoval
je všechny, známé i cizí, jeho spravedlnost přetrvá na věky.
Nelitoval a věnoval bezpočet zlata,
aby vychoval své syny i dcery
podle pokynů Panovníka a vedl je k tomu,
aby kráčeli zákonem
Slávy Jisroele přesně podle Královské nauky.

Bezpečně a spolehlivě si jiskra jeho života ustele
v Zahradě Edenu,
ve stínu Sídlicího nad oblaky až do chvíle, kdy se zas obnoví
jarost a síla všech spících v prachu...

Panovník z masa a kostí může svým služebníkům a otrokům nařizovat. Nebeský Panovník je zároveň Otcem. Radí, udílí pokyny. Jejich naplnění není otročina, *ale kráčení zákonem Slávy*. Smrt bolí, ale není špatná, je to *proměna*. Také i *bezpočet zlata* mohla být částka daleko skromnější. To už se tak v semitském prostředí židovsko-arabského světa stává, že ten, kdo naprosto vážně prohlásí, že k smrti nerad koprovku, ji klidně třikrát do měsíce s chutí sní, i když by mu hovězí polévka byla o něco milejší. Bezpočet anebo trochu – investovat *nějakou tu zlatku* do vzdělání a poznávání je automatický požadavek. Znat nezajišťuje zdaleka jen společenský status (zejména ne v dobách, kdy Židé byli ne-li komoditou vrchnosti, tak přinejmenším až kamsi do roku 1848 občany druhé až třetí kategorie), ale především žít v naplnění. Naplnění vlastního života a také vůle Nebes.

A jeden zajímavý detail. Do ráje se nechodí hned. Tam někde odpočívá jako v depozitu jen kus naší jedinečnosti, kterou si znovu uvědomíme, teprve až se zase při vzkříšení *obnoví jarost a síla všech spících v prachu.*

Člověk ryzího ducha, nezištných pohnutek
a rukou bez úhony,
dobrosrdečný, oblíbený mezi lidmi a milý i Nebesům,
po dlouhou řadu let čerpával živou vodu ze zřídla Nauky,
svá bedra opásal věrností spravedlnosti,
a tím spíše svého ducha.

Byl oblíben mezi druhými a sám také šířil harmonii
mezi své bližní a spolubratry.

Ubohým chudým se snažil přilepšit tím,
že jim neokázale nabízel
pomocnou ruku. Plným právem mu náleží
označení chvályhodný
člověk nádherných vlastností.

Nyní v koruně šedin a požehnaném
věku dokonal, aby se připojil ke svému lidu.

Tam v Krajíně jasu a spasení
zase prokážou dobro jemu pro vše, čím posloužil druhým.

Jeho památka žije dál k našemu požehnaní
a jeho jméno rozkvétá
do vděčných vzpomínek.

Jeho podílem je nyní Harmonie, zatímco svou
vlastní dobrou pověst zanechal dědičně
všem svým potomkům. Počká si tiše

a pobude v Zahradě až do okamžiku vzkříšení,
kdy jeho slunce
zase naplno zazáří...

A jak neuvěřitelně zpěvně to zní přímo v *lašon ha-kodeš*, v jazyce Stvoření:

*Šachar kam le-hodot la-El eljon
le-raev paras lachmo jado šalach la-evjon
meod meod haja šefel ruach
haloch ba-kodeš raglo lo tanuach
Šem kana tov me-vanim u-vanot
palgej majim jardu ejnajim
jom ašer huval li-kvarot
cidkato we-jišrato higidu be-mikhalot*

Ráno vstával, aby mohl děkovat Nejvyššímu
Hladovému rozdal chleba, napřáhl se k nuznému
Ze všeho nejvíc ale slynul pokorným duchem
Nikdy nepolevil ve svém kráčení ve svatosti
U dítek Jisroele si vysloužil skvělou pověst
Potokové vod řinuly se z očí

onen den, kdy ho ukládali mezi hroby
a celé shluky lidí vyprávěly o jeho upřímnosti
a jeho milosrdenství

Je hotovo (ačkoli to není a nebude nikdy), protože se musí také do matrik a do příběhů, zvednete se od náhrobků, umyjete si ruce kvůli důslednému oddělení *světa života od světa spáčů z Hebronu* a jdete zase o kus dál.

Bohatší o otázku, proč se necháme tak snadno manipulovat pragmatismem, když *jiskry (nafšot)* každého z nás jsou tolik, tolik krásné. Možná jen špatně blížejí, anebo se usadily příliš nízko. Jejich slunce zatím nezáří, a přitom zas až tak moc času tady na Cestě nemáme...

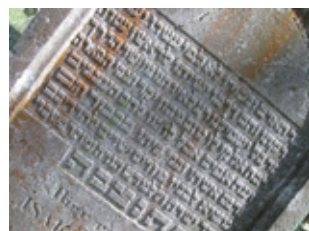
I. DOMY

Hrozně nerad píšu to, co všichni znají. Hebrejské *domy života* znamená „hřbitovy“. Není to tak docela pravda. Hřbitovům se říkává porůznu. A nejen u Židů. I z české a moravské lidové poezie známe obraty *zelená zahrada*, svaté pole a podobně Egypt má zase svá Údolí králů, indiáni kaňony duchů. Není kultura, která by pro označení pohřebiště neměla zároveň nějaký ten svůj eufemismus. Vždyť i německý *Friedhof* je vlastně dvorečkem pokoje.

Hebrejšťina je jazyk působící v mnoha ohledech poeticky i tam, kde nejde ani tak o metaforu, jako spíš o původní jazykovou neobratnost. A ta se poezií teprve stává. Důkaz? Ani tak nesmírně důležité instituce jako škola, synagoga anebo chrám nemají v hebrejštině svůj samostatný speciální výraz. Jde se cestou opisu. Škola je *dům knihy*,¹ synagoga je *dům shromáždění*² anebo *dům Prímělu*,³ jeruzalémskému Chrámu se říká buď *palác*, anebo také *zasvěcený dům*.⁴ Pro srovnání si můžeme vypomoci němčinou, kde je nemocnice také *domem nemocných*⁵ a nádraží vlastně *dvorem s kolejem*.⁶

Hřbitovu se tedy hebrejsky řekne porůznu. Především bejt ha-kvarot – doslova *hrobíště* anebo pohřebiště, ale také *dům věčnosti*⁷ nebo *dům života*.⁸ Ty už mohou působit jako eufemismy. Ovšem eufemismy biblické! Tradiční literatura uvádí doslova:

Naším hřbitovům říkáváme *Domy věčnosti* na základě verše: *Neboť bere se člověk do domu věčnosti*. Dále *Domy života*⁹ na základě verše: „*Neboť vím, že mne odkážeš do domu, do něhož se shrožmažduje každá živá bytost...*“

¹ Bejt ha-sefer.

² Bejt ha-kneset.

³ Bejt ha-tfila.

⁴ Bejt ha-mikdaš.

⁵ Krankenhaus.

⁶ Bahnhof.

⁷ Bejt-olam.

⁸ Bejt ha-chajim.

⁹ Bejt moed le-kol chaj.

A skutečně, právě hrob je místem, kam se ubírají všichni živi. Domy života říkáme mj. také proto, že v důvěře spoléháme, že mrtví nebudou tlít v lůnu hrobu navěky, že znovu ožijí a spočinou ve Stínu Nejvyššího, neboť jednoho dne „*dlíci v prachu procitnou a zapléšají*“, jak čteme u Izaiáše.¹ Obrat *věčný dům*² nacházíme také v Talmudu.

Jak v Talmudu, tak na řadě dalších míst v komentářích a ve Svatých spisech je hojně zmiňován také obrat *pohřebišťe*.³

I důvod, proč lid Jisroele volí raději obraz domu a nikoli pole, nacházíme rovněž v Talmudu. Raši ve svém komentáři výslovně uvádí: „*Hrob se stává domem (příbytkem), protože tento „dům“ přetrvává věky...*“, zatímco *pole* nikdy nezůstane *věčné* a beze změny, neboť je od stvoření určeno k tomu, aby se měnilo. Stejně tak nazývá hrob domem i rabi Eliezer.

Další obrat *dvorana smrti*⁴ nacházíme v Berachot a poslední terminologické označení hřbitova – *místo nářků*⁵ zmiňuje Megila v popisu *od městských bran až k místu nářků*, jak tento talmudický oddíl vykládá Raši.

(traktát *Kol-bo al avejlut*)⁶

¹ Izaiáš 26: 19. Oživnou mrtví tvoji, těla mrtvá vstanou. Procitnete a zase budete prozpěvovat obyvatelé prachu.

² Bejt olmin.

³ Bejt ha-kvarot.

⁴ Chocer mawet.

⁵ Sichra.

⁶ Spis *Kol boal avejlut* je vynikající a takřka univerzální kompendium vzniklé v prvních dekádech 20. století. Je věnováno – jak už název naznačuje – problematice *avejlut* (pohrbů a pohřbívání). Autor zcela záměrně parafrázuje jiné *Kol bo* – halachické kompendium z přelomu 15. a 16. století, které jako by shrnovalo a *popularizovalo* další zásadní halachický zdroj – spis *Orchoť chajim* z pera rav Aharona ha-Kohen z Lunel. Náš autor rebbe Grünwald se ve své předmluvě ani ve 20. století (vyšlo tiskem v roce 1947, stalinismus byl tehdy na vrcholu zvůle, u nás za několik let popraví Slánského) nijak neostýchá plédovat za dodržování tradic. Jistě, je reprezentantem brooklynského chasidského směru, má za sebou ořesnou zkušenost druhé světové války se vším, co přinesla, žije v Americe a mohl by být *modernější*. Přesto, jak zjistíme studiem jeho práce, mu tradice nepřipadá nijak středověká. Naopak! Pro něj je stále živá a především navýsost humánní.

DOMŮ

Kam vlastně odcházejí ti, kteří odcházejí? Odcházejí na věčnost? Nebe, peklo, ráj, kam tě duše daj? Je to trochu složitější. Odcházejí domů. Žádný židovský nebožtík nikam na věčnost neodchází.

U Kazatele se totiž dočteme nekompromisního: *Vždyť živí vědí, že umřítí mají, mrtví pak nevědí nic, aniž více mají podílu a odplaty, protože v zapomenutí přišla památka jejich.*¹

¹ Kazatel 9: 5.

² Žalmy 6: 6.

³ Jislonan be-šalom.

⁴ Šechina – z hebrejského *šachan* – usadit se, spočívat. Odtud tedy také být přítomen. Křídla šechiny jsou tedy jakousi všudypřítomností Vznešeného tady kolem nás.

⁵ Tachat ragvej adama.

⁶ Goral – doslova los, ovšem ve smyslu úděl, osud. Slůvko úděl je asi nejpřesnější, protože judaismus na osud příliš nespolehá.

⁷ Rachum.

⁸ Jediné drobné slůvko – v pravý čas – jakoby hovořilo o budoucím. V ráji člověk není hned.

⁹ Daltot šamajim lifnejhem tiftachna – acej Ejden ale moado tiftachna.

¹⁰ 1. Tesalonickým 4: 15.

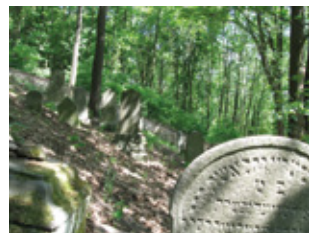
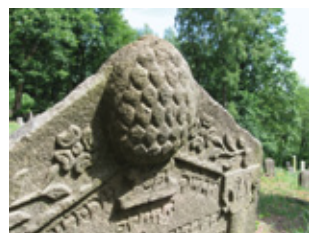
¹¹ Genesis 3: 19.

Totéž potvrzují i žalmy: *Mrtví už tě nevzpomenou a v hrobě, kdo by tě oslavoval?*²

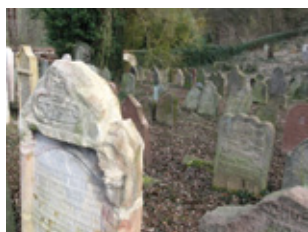
Také všechny ostatní opisy lidského konce, jak se je v epitafech můžeme dočíst, hovoří jednoznačně proti představě, že by nebožtík odcházel na věčnost. Ať už byl pozván do *vyšších studoven*, nebo se jeho bytost povznesla na výsosti, do vyšší dimenze, prostě si *ustlal v pokoji*³ mezi *Spáči z Hebronu, pod křídly šechiny*,⁴ anebo *pod hroudami hlíny*,⁵ aby se teprve na Konci dní postavil ke svému losu.⁶ Milosrdný⁷ „*přítom vzpomene na jejich činy a až do Konce dní ošťihá jejich životní jiskru*“, takže jejich „*skutečné dědictví nakonec zakotví v radostném blahu*“, se „*otevrou dveře nebes a stromoví Zahrady v pravý čas*“⁸ rozkvetne.⁹

Vždy hovoříme o jiné dimenzi než o nějaké věčnosti či rajske blaženosti. Pobyť *duše* v Gan Ejden má z židovského pohledu docela jiné konotace, než jaké si pod pojmem odešel na věčnost vybaví helénisticko-křesťanský svět.

Ostatně mrtví nebo jejich duše neputují do ráje či do pekla dokonce ani podle prvotně křesťanského pohledu. Proč by jinak apoštol Pavel, bývalý rabi Šaul z Tarsu (vlastně žid jak poleno) tak důrazně vyučoval sbor v Tesalonice, že mrtví nás nikam nepředejdou a ani my živí na tom při příchodu mesiáše nebudeme lépe, protože ho uvidíme přicházet všichni najednou.¹⁰ Pravda, jedni by ho mohli vidět odtamtud *shora* a my živí odtud zespod. Ale pořád také platí biblické zaslíbení: „*Prach jsi a v prach se obrátíš!*“¹¹ Židovská cesta dlouhá staletí vůbec neřešila, co bude potom. Natož pak detaily toho, jak to *potom* bude vypadat. Podstatné je, co je teď.

Jak si to všechno srovnat bez teologických otázek? Bohatě nám vystačí jiný obraz, totiž že spánek je vlastně šedesátina smrti.¹ V Bibli i v Talmudu jsou všechny číslovky nejen čísla, ale také symboly. Nesnažme se proto vážit je s lékárnickou přesností. Sdělení Talmudu je ovšem přehledné. A srozumitelné nejen kultuře židovské. I u Řeků jsou Thanatos a Hypnos (božstvo smrti a božstvo spánku) dvojčata. Vždyť i ve spánku se tělo ocitá ve stavu, kdy si samo sebe neuvědomuje a funguje pouze jaksi vegetativně, zatímco duše si poletuje ve skutečném světě, ve světě snů, kde je vše povoleno. Ve světě jakési jiné *vyšší pravdy*,² jak také v epitafech často najdeme.

Neklopýtáme-li o tu obraznou šedesátinu, pak se naše existence ve snu na rozdíl od stavu po smrti liší jen v tom, že ve snu pořád ještě (*oněmi devětapadesáti šedesátinami*) tušíme, že jsme to my, kdo zrovna vidíme a prožíváme to, co vidíme. Jistě, těžká a kořeněná jídla před spaním, stres anebo utkvělé myšlenky obsah našich snů také ovlivňují,³ přesto je snový svět jiný. A to pouhou šedesátinou smrti. V té se už tělo a duchovní složka bytosti oddělí definitivně. Ztratí spolu kontakt. Tělo *spí v prachu země* a to, čemu z nedostatku vhodnějších výrazů říkáme duše, se odebere do světa pravdy. Domů. Do věčného domova, kde čas neexistuje.

Takto odděleně pak jedinec a jeho duše (vědomí, duchovní kvality i životní jiskra) setrvávají až *do Konce dní*, do okamžiku, kdy přijde mesiáš a s ním posléze

¹ Berachot 57b - Pět skutečností jsou „šedesátinou“ jiných. A to: Oheň, med, šabat, spánek a sen. Oheň je šedesátina ohně Gej hinnom. Med je šedesátinou manny. Šabat je šedesátinou budoucího věku, spánek šedesátinou smrti a sen šedesátinou prorocství.

² (Aramejsky) olma di-ksut.

³ Berachot 55a - Rav Chisda prohlásil: Každý sen něco značí. Ovšem s výjimkou těch, které přicházejí v důsledku pnutí (*kdy se organismus může chovat nestandardně*). Dále k tématu dodává: Nevyložený sen je jako nepřčtený dopis. A ještě: Žádný sen, ani dobrý ani neblahý, se nikdy nenaplní úplně. Neblahý je *do jisté míry* lepší, než sen dobrý. Protože k tomu, *aby se nenaplnil*, stačí už jen samotné podešení. U toho dobrého pak poskytuje *patričně zadosťučnění* už jen samotné potěšení. Rav Josef (*který byl slepý*) to komentuje slovy: Dokonce i v mém případě dokáže potěšení ze snu omezit jeho *úplně naplnění*. Rav Chisda ale také dodává: Na druhou stranu je takový špatný sen horší než výprask (*zákonem stanovené bičování*). Neboť stojí psáno: *To vše činí Panovník, aby bylo respektováno tváře Jeho...* (Kazatel 3: 14), a Rabba bar Chana s odvolávkou na rav Jochanana učí, že se tento verš vztahuje právě i na neblahé sny.